

**100
LAT**

NIEPODLEGŁOŚCI

Piotr Kędzia

Sport w Polsce międzywojennej

Działalność oświatowa
stowarzyszeń sportowych
w Łodzi

**WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO**

Sport w Polsce międzywojennej

Działalność oświatowa
stowarzyszeń sportowych
w Łodzi

WYDAWNICTWO
UNIWERSYTETU
ŁÓDZKIEGO

100
LAT

NIEPODLEGŁOŚCI

Piotr Kędzia

Sport w Polsce międzywojennej

Działalność oświatowa
stowarzyszeń sportowych
w Łodzi

WYDAWNICTWO
UNIwersYTETU
ŁÓDZKIEGO

Łódź 2020

Piotr Kędzia – Uniwersytet Łódzki, Wydział Nauk o Wychowaniu
Pracownia Wychowania Fizycznego i Zdrowotnego, 91-408 Łódź, ul. Pomorska 46/48

RADA REDAKCYJNA
SERII 100 LAT NIEPODLEGŁOŚCI

Przemysław Waingertner – przewodniczący; członkowie: *Agnieszka Jędrzejewska*
Krzysztof Lesiakowski, Sebastian Pilarski, Lilianna Świątek, Piotr Zawilski
członkowie honorowi: *Kazimierz Badziak, Hubert Bekrycht*

RECENZENT
Justyna Gulczyńska

REDAKTOR INICJUJĄCY
Iwona Gos

OPRACOWANIE REDAKCYJNE
Bogusław Pielat

SKŁAD I ŁAMANIE
Munda – Maciej Torz

KOREKTA TECHNICZNA
Leonora Gralka

PROJEKT OKŁADKI
Katarzyna Turkowska

Zdjęcie wykorzystane na okładce: © Depositphotos.com/lenkusa

© Copyright by Piotr Kędzia, Łódź 2020
© Copyright for this edition by Uniwersytet Łódzki, Łódź 2020

Wydane przez Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
Wydanie I. W.09332.19.0.M

Ark. wyd. 27,1; ark. druk. 26,125

ISBN 978-83-8142-711-1
e-ISBN 978-83-8142-712-8

Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego
90-131 Łódź, ul. Lindleya 8
www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63

SPIS TREŚCI

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW	7
WSTĘP	13
Rozdział I	
STOWARZYSZENIA SPORTOWE W POLSCE W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	27
1. Początki i tradycje stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich	27
2. Podstawy prawne działalności stowarzyszeń sportowych	48
3. Stowarzyszenia sportowe a polityka państwowa	61
4. Kierunki działalności stowarzyszeń sportowych	78
Rozdział II	
POLSKIE STOWARZYSZENIA SPORTOWE W ŁODZI W OKRESIE MIĘDZYWOJENNYM	99
1. Geneza i rozwój polskich stowarzyszeń sportowych	99
2. Zapisy statutowe i proces rejestracyjny stowarzyszeń sportowych	120
3. Podstawy finansowe działalności stowarzyszeń sportowych	134
4. Okręgowe związki sportowe a stowarzyszenia sportowe	153
5. Rola działaczy w życiu organizacyjnym stowarzyszeń sportowych	165
6. Wybuch drugiej wojny światowej a działalność polskich stowarzyszeń sportowych	177

Rozdział III

**DZIAŁANIA SPORTOWO-WYCHOWAWCZE STOWARZYSZEŃ
SPORTOWYCH W ŁODZI**

1. Zakładanie sekcji sportowych i prowadzenie szkolenia zawodników	187
2. Organizowanie imprez sportowych	233
3. Wspieranie wychowania fizycznego i sportu szkolnego	248
4. Propagowanie idei olimpizmu i zasady <i>fair play</i>	257

Rozdział IV

**PRACA OŚWIATOWO-KULTURALNA ŁÓDZKICH STOWARZYSZEŃ
SPORTOWYCH**

1. Popularyzowanie czytelnictwa	273
2. Organizowanie odczytów, wykładów i pogadanek	283
3. Urządzanie kursów	293
4. Prowadzenie akcji wydawniczych	305
5. Obchodzenie świąt i jubileuszy	309
6. Zakładanie chórów, orkiestr i baletów	322
7. Przygotowywanie sztuk teatralnych i seansów filmowych	326
8. Organizowanie obozów i wycieczek turystyczno-krajoznawczych	333
9. Rozwijanie życia towarzyskiego	343

ZAKOŃCZENIE	353
-------------	-----

BIBLIOGRAFIA	365
--------------	-----

WYKAZ RYSUNKÓW, TABEL, FOTOGRAFII	395
-----------------------------------	-----

INDEKS OSOBOWY	397
----------------	-----

ANEKSY	415
--------	-----

WYKAZ WAŻNIEJSZYCH SKRÓTÓW

AŁ	- Aeroklub Łódzki
AmŁ	- Akta miasta Łodzi
APŁ	- Archiwum Państwowe w Łodzi
AZS	- Akademicki Związek Sportowy
BBWR	- Bezpartyjny Blok Współpracy z Rządem
CIWF	- Centralny Instytut Wychowania Fizycznego w Warszawie
CPWL	- Centrum Przysposobienia Wojskowego Lotniczego w Łodzi
CWSGiS	- Centralna Wojskowa Szkoła Gimnastyki i Sportów w Poznaniu
DOK	- Dowództwo Okręgu Korpusu
DWFiS	- Departament Wychowania Fizycznego i Sportu Polskiej YMCA w Łodzi
FON	- Fundusz Obrony Narodowej
HKS	- Harcerski Klub Sportowy w Łodzi
KEN	- Komisja Edukacji Narodowej
KŁWTC	- Konsulat Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów
KP „Zjednoczone”	- Klub Pracowników Zjednoczonych Zakładów Włókienniczych K. Scheiblera i L. Grohmana w Łodzi
KPP	- Komunistyczna Partia Polski
KRŁ	- Komisarjat Rządu m. Łodzi
KS „IKP”	- Klub Sportowy „IKP” (<i>Izrael Kalmanowicz Poznański</i>) w Łodzi
KS „Sportjon”	- Klub Sportowy „Sportjon”
KS „Tramwajarz”	- Klub Sportowy „Tramwajarz” w Łodzi
KS „Wima”	- Klub Sportowy „Wima” (<i>Widzewska Manufaktura</i>) w Łodzi

KS „Znicz”	– Klub Sportowy „Znicz” w Łodzi
KS 28. PSK	– Klub Sportowy 28. Pułku Strzelców Kaniowskich
KS J. John	– Klub Sportowy Spółki Akcyjnej J. John
KS Polska YMCA	– Klub Sportowy Polska YMCA (ang. <i>Young Men’s Christian Association</i>) w Łodzi
KS ZPMP „Orleń”	– Klub Sportowy Zjednoczenia Polskiej Młodzieży Pracującej „Orleń”
KSO „Energia”	– Klub Sportowo-Oświatowy „Energia” przy Wytwórni Maszyn Elektrycznych „Elektrobudowa” SA
KSO „L. Geyera”	– Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” w Łodzi
LOPP	– Liga Obrony Powietrznej i Przeciwgazowej
ŁKJK	– Łódzki Klub Jazdy Konnej
ŁKLT	– Łódzki Klub Lawn-Tennisowy
ŁKS	– Łódzki Klub Sportowy
ŁOKSPN	– Łódzkie Okręgowe Kolegium Sędziów Piłki Nożnej
ŁORTT	– Łódzki Oddział Robotniczego Towarzystwa Turystycznego
ŁOWFiPW	– Łódzki Ośrodek Wychowania Fizycznego i Przy sposobienia Wojskowego
ŁOZA	– Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny
ŁOZB	– Łódzki Okręgowy Związek Bokserski
ŁOZGS	– Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych
ŁOZH	– Łódzki Okręgowy Związek Hokejowy
ŁOZK	– Łódzki Okręgowy Związek Kolarski
ŁOZLA	– Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki
ŁOZP	– Łódzki Okręgowy Związek Pływacki
ŁOZPN	– Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej
ŁOZPP	– Łódzki Okręgowy Związek Pingpongowy
ŁOZPR	– Łódzki Okręgowy Związek Piłki Ręcznej
ŁOZSSŁiŁ	– Łódzki Okręgowy Związek Stowarzyszeń Strzeleckich, Łuczniczych i Łowieckich
ŁOZSz.	– Łódzki Okręgowy Związek Szachowy
ŁOZSzer.	– Łódzki Okręgowy Związek Siermierzcy
ŁOZTS	– Łódzki Okręgowy Związek Tenisa Stołowego
ŁRSKO	– Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy
ŁTCT	– Łódzkie Towarzystwo Cyklistów-Turystów
ŁTE	– Łódzkie Towarzystwo Elektryczne
ŁTG „Siła”	– Łódzkie Towarzystwo Gimnastyczne „Siła”
ŁTK	– Łódzkie Towarzystwo Kolarskie
ŁTS	– Łódzkie Towarzystwo Sportowe

ŁTSG	– Łódzkie Towarzystwo Sportowo-Gimnastyczne
ŁTStrz.	– Łódzkie Towarzystwo Strzeleckie
ŁZOPN	– Łódzki Związek Okręgowy Piłki Nożnej
ŁZP	– Łódzki Związek Piłkarski
ŁŻTGS	– Łódzkie Żydowskie Towarzystwo Gimnastyczno-
„Bar Kochba”	– Sportowe „Bar Kochba”
MKK	– Międzyklubowa Komisja Kolarska w Łodzi
MKO	– Miejski Komitet Olimpijski w Łodzi
MKWFiPW	– Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przy-
	sposobienia Wojskowego w Łodzi
MSW	– Ministerstwo Spraw Wojskowych
MSWew.	– Ministerstwo Spraw Wewnętrznych
MWRiOP	– Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia
	Publicznego
MZP	– Ministerstwo Zdrowia Publicznego
OKS	– Okręgowy Komitet Szybowcowy w Łodzi
OM TUR	– Organizacja Młodzieży Towarzystwa Uniwersy-
	tetu Robotniczego
OUWFiPW	– Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przy-
	sposobienia Wojskowego w Łodzi
OZSG	– Okręgowy Związek Stowarzyszeń Gimnastycz-
	nych w Łodzi
PCK	– Polski Czerwony Krzyż
PHWOZH	– Podokręg Hokejowy Warszawskiego Okręgu
	Związku Hokejowego w Łodzi
PKIO	– Polski Komitet Igrzysk Olimpijskich
PKOL	– Polski Komitet Olimpijski
PKS	– Policyjny Klub Sportowy w Łodzi
PMS	– Polska Macierz Szkolna
Pocz.ZPWiWF	– Pocztowy Związek Przysposobienia Wojskowego
	i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi
POS	– Państwowa Odznaka Sportowa
POW	– Państwowa Organizacja Wojskowa
Pow.KWFiPW	– Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego
	i Przysposobienia Wojskowego
PPS	– Polska Partia Socjalistyczna
PSH	– Państwowa Szkoła Higieny w Warszawie
PSLek.	– Przychodnia Sportowo-Lekarska
PTC	– Pabianickie Towarzystwo Cyklistów
PTG	– Polskie Towarzystwo Gimnastyczne w Łodzi
PTG „Piechur”	– Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Piechur”
	w Łodzi (Oddział Towarzystwa Warszawskiego)

PTS „Bieg”	– Polskie Towarzystwo Sportowe „Bieg” w Łodzi
PUWFiPW	– Państwowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
PZA	– Polski Związek Atletyczny
PZGS	– Polski Związek Gier Sportowych
PZLA	– Polski Związek Lekkiej Atletyki
PZLT	– Polski Związek Lawn Tennisowy
PZN	– Polski Związek Narciarski
PZP	– Polski Związek Pływacki
PZPN	– Polski Związek Piłki Nożnej
PZTK	– Polski Związek Towarzystw Kolarskich
PZTS	– Polski Związek Tenisa Stołowego w Łodzi
RdSWFiKC	– Rada do Spraw Wychowania Fizycznego i Kultury Cieleśnej
RGS TOZ	– Robotnicze Grupy Sportowe przy „TOZ” (Towarzystwie Ochrony Zdrowia)
RKO	– Regionalny Komitet Olimpijski w Łodzi
RK Polskiej YMCA	– Rada Krajowa Polskiej YMCA
RKS „Ruda Pabianicka”	– Rudzki Klub Sportowy „Ruda Pabianicka”
RKS TUR	– Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego w Łodzi
RM	– Rada Miejska w Łodzi
RNWF	– Rada Naukowa Wychowania Fizycznego
RNWFIPW	– Rada Naczelna Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
ROS	– Robotnicza Odznaka Sportowa
RPRŁ	– Rozgłośnia Polskiego Radia w Łodzi
RTS „Widzew”	– Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” w Łodzi
RWFiPW	– Referat Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego
SGŁ	– Starostwo Grodzkie Łódzkie
SHZK	– Szkoła Handlowa Zgromadzenia Kupców w Łodzi
SK	– Sekcja Kolarzy przy Resursie Rzemieślniczej w Łodzi
SKS SM	– Strzelecki Klub Sportowy im. gen. S. Małachowskiego
SMRTR „Resursa”	– Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w Łodzi
SRKF	– Sportowa Rada Klubów Fabrycznych Okręgu Łódzkiego

SS „Emka”	– Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna w Łodzi
SS „Resursa”	– Sekcja Sportowa „Resursa” pn. Związku Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi
SS „Triumph”	– Stowarzyszenie Sportowe „Triumph”
SS „Union”	– Stowarzyszenie Sportowe „Union” w Łodzi
TG „Sokół”	– Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół”
TKKFK	– Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet
TKO	– Towarzystwo Krzewienia Oświaty
TMG	– Towarzystwo Miłośników Gimnastyki w Łodzi
TMRf	– Towarzystwo Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie
TNSW	– Towarzystwo Nauczycieli Szkół Średnich i Wyższych
TSO „Odrodzenie”	– Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie”
TŚ „Arfa”	– Towarzystwo Śpiewacze „Arfa”
TUR	– Towarzystwo Uniwersytetu Robotniczego
TWC	– Towarzystwo Warszawskich Cyklistów w Łodzi
TZR	– Towarzystwo Zabaw Ruchowych we Lwowie
TZRF	– Towarzystwo Zwolenników Rozwoju Fizycznego w Łodzi
TZS	– Towarzystwo Zwolenników Sportu w Łodzi
UWŁ	– Urząd Wojewódzki Łódzki
WB	– Wydział Bezpieczeństwa m. Łodzi
WBP	– Wydział Bezpieczeństwa Publicznego m. Łodzi
WF	– Wydział Finansowy m. Łodzi
WKS	– Wojskowy Klub Sportowy
WKSport.	– Warszawskie Koło Sportowe
WKW	– Warszawski Klub Wioślarz
WMK	– Wolne Miasto Kraków
WMSA	– Widzewska Manufaktura Spółka Akcyjna
WO	– Wydział Ogólny m. Łodzi
WOiK	– Wydział Oświaty i Kultury m. Łodzi
WOS	– Wydział Opieki Społecznej m. Łodzi
WP	– Wydział Podatkowy m. Łodzi
WPM	– Wydział Przedsiębiorstw Miejskich m. Łodzi
WPl.M	– Wydział Plantacji Miejskich m. Łodzi
WPrez.	– Wydział Prezydialny m. Łodzi
WS	– Wydział Statystyczny m. Łodzi
WSP	– Wydział Społeczno-Polityczny m. Łodzi
WSS ŁOZPN	– Wydział Spraw Sędziowskich ŁOZPN

WT	– Wydział Techniczny m. Łodzi
WTC	– Warszawskie Towarzystwo Cyklistów
WTH	– Warszawskie Towarzystwo Higieniczne
WTŁ	– Warszawskie Towarzystwo Łyżwiarские
WTW	– Warszawskie Towarzystwo Wioślarskie
WW	– Wydział Wojskowy m. Łodzi
WWF	– Wydział Wychowania Fizycznego Polskiej YMCA w Łodzi
WWFiZ	– Wydział Wychowania Fizycznego i Zdrowia Polskiej YMCA w Łodzi
WZP	– Wydział Zdrowia Publicznego m. Łodzi
ZHP	– Związek Harcerstwa Polskiego
ZMP „Orle”	– Związek Młodzieży Pracującej „Orle”
ZOZS	– Zarząd Okręgowego Związku Strzeleckiego w Łodzi
ZPBSA „L. Geyer”	– Zakłady Przemysłu Bawełnianego Spółki Akcyjnej „L. Geyer” w Łodzi
ZPNSP	– Związek Polskich Nauczycieli Szkół Powszechnych
ZPZS	– Związek Polskich Związków Sportowych
ZRCh	– Związek Rzemieślników Chrześcijan w Łodzi
ZRSS	– Związek Robotniczych Stowarzyszeń Sportowych
ZS	– Związek Strzelecki w Łodzi
ZZWKSILG	– Zjednoczone Zakłady Włókiennicze Karola Scheiblera i Ludwika Grohmana w Łodzi
ŻKS „Kadimah”	– Żydowski Klub Sportowy „Kadimah” w Łodzi
ŻKS „Makabi”	– Żydowski Klub Sportowy „Makabi” w Łodzi

WSTĘP

Ruch polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi w okresie Drugiej Rzeczypospolitej stanowi godny uwagi element tradycji i rozwoju sportu polskiego¹. Pod względem chronologicznym ruch stowarzyszeń zapoczątkowany został w czasach zaborów. Na jego kształt ideowy i organizacyjny wpłynęły m.in. dorobek myślowy Komisji Edukacji Narodowej, późniejsze dokonania łódzkich niemieckich zrzeszeń sportowych, gimnastycznych i kulturalnych, działających w zaborze rosyjskim, aktywizacja społeczno-kulturalna polskiej inteligencji na terenie Łodzi oraz idee ruchu sokolego. Ten wieloczynnikowy i labilny proces rozwojowy był kontynuowany w okresie międzywojennym. Na przestrzeni dwóch dekad działacze sportowi ukształtowali struktury i mechanizmy funkcjonowania polskich stowarzyszeń sportowych. Pomimo zawirowań wojennych i politycznych osiągnięcia te determinowały następnie tempo rozwoju sportu w dobie Polski Ludowej i po 1989 r.

Zmienne warunki działania polskich zrzeszeń sportowych w okresie międzywojennym spowodowane były szeregiem czynników zewnętrznych, tj. politycznych, ekonomicznych oraz prawodawczych. Tło ideowo-teoretyczne dla różnorodności owych oddziaływań stanowiło natomiast ścieranie się poglądów teoretyków i praktyków na kierunek rozwoju polskich zrzeszeń: wyczynowy (mistrzowsko-komercyjno-widowiskowy) i amatorski (wychowawczo-zdrowotno-rozrywkowy). W pracy oświatowo-kulturalnej polskich zrzeszeń sportowych zauważalne są natomiast koncepcje wychowania narodowego i państwowego, a także dążenia do realizacji ideału wychowawczego, zdefiniowanego przez przedstawicieli pedagogiki kultury tamtego okresu². Co więcej, skala oddziaływań polskich stowarzyszeń sięgała również sfery

¹ W niniejszej pracy klasyfikacji polskich zrzeszeń sportowych dokonano na podstawie ich wkładu w umacnianie struktur państwowości polskiej oraz identyfikowania się z rodzimą kulturą.

² Zob. np. F. W. Araszkiewicz, *Ideały wychowawcze Drugiej Rzeczypospolitej*, Warszawa 1978, s. 84 i n.; W. Leżańska, *Wybrane aspekty badań nad ideałami wychowawczymi Drugiej*

społeczno-narodowościowej. Pomimo waśni i nieufności we wzajemnych stosunkach grup tworzących wielonarodowościowe społeczeństwo łódzkie czołowi działacze sportowi polskich stowarzyszeń starali się nakreślić ramy polityki współpracy i poszanowania. Nie uchroniło to jednak mniejszościowych organizacji przed zmajoryzowaniem ich w wielu obszarach działalności sportowej i pozasportowej przez polskie zrzeszenia sportowe działające na terenie Łodzi. I to właśnie one stanowią przedmiot badań w niniejszej pracy.

Jak podaje A. Bogusz – przez cały okres międzywojenny funkcjonowało w Łodzi około 150 stowarzyszeń i związków³. W toku przeprowadzonych badań zidentyfikowano 94 polskie, 24 żydowskie, 19 niemieckich oraz 19 okręgowych związków, stowarzyszeń i instytucji⁴ działających i koordynujących rozwój sportu na terenie m. Łodzi w latach 1918–1939⁵. Pod koniec lat dwudziestych XX w. 98 organizacji sportowych (polskich, niemieckich i żydowskich) zrzeszało około 13 500 członków, przy mniej więcej 600 000 mieszkańców miasta⁶. Spośród kilkudziesięciu polskich

Rzeczypospolitej, [w:] T. Jałmużna, I. i G. Michalscy (red.), *Metodologia w badaniach naukowych historii wychowania*, Łódź 1993, s. 164–165.

³ A. Bogusz, *Dawna Łódź sportowa: 1824–1945*, Łódź 2007, s. 143–158, 367.

⁴ Do okręgowych związków należały: Łódzki Okręgowy Związek Piłki Nożnej (wcześniej Liga Sportowa Miasta Łodzi, a następnie Łódzki Związek Okręgowy Piłki Nożnej), Łódzki Okręgowy Związek Lekkiej Atletyki, Okręgowy Związek Stowarzyszeń Gimnastycznych, Łódzki Okręgowy Związek Bokserski, Łódzki Okręgowy Związek Atletyczny, Okręgowy Urząd Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Łódzki Robotniczy Sportowy Komitet Okręgowy, Powiatowy Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Miejski Komitet Wychowania Fizycznego i Przysposobienia Wojskowego, Łódzki Okręgowy Związek Piłki Ręcznej (wcześniej Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych), Łódzki Okręgowy Związek Tenisa Stołowego (wcześniej Łódzki Okręgowy Związek Pingpongowy), Łódzki Okręgowy Związek Szachowy, Łódzki Okręgowy Związek Kolarski (Międzyklubowa Komisja Kolarska), Polski Związek Strzelectwa Sportowego – Okręg Łódzki (wcześniej Łódzki Okręgowy Związek Stowarzyszeń Strzeleckich, Łucnicznych i Łowieckich), Łódzki Okręgowy Związek Hokejowy (wcześniej Podokręg Hokejowy Warszawskiego Okręgowego Związku Hokejowego), Sportowa Rada Klubów Fabrycznych, Łódzki Okręgowy Związek Pływacki, Łódzki Okręgowy Związek Szermierczy (wcześniej Okręgowa Komisja Szermiercza), Regionalny Komitet Olimpijski (wcześniej Miejski Komitet Olimpijski).

⁵ Por. A. Bogusz, *Dawna...*, s. 143–158, 399; tenże, *Żydowskie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1897–1939*, Łódź 1992; tenże, *Niemieckie Stowarzyszenia Sportowe Łodzi 1824–1939*, Łódź 1992; tenże, *Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939 roku*, maszynopis pracy doktorskiej w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi, Warszawa 1987, s. 41, 181–202; tenże, *Sport w Łodzi wielonarodowej. Zarys dziejów (do 1939 r.)*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy – Niemcy – Żydzi w Łodzi w XIX–XX wieku. Sąsiedzi dalecy i bliscy*, Łódź 1997, s. 326–327, 333; D. Sztobryn, *Niemieckie organizacje społeczne i kulturalno-oświatowe*, [w:] K. A. Kuczyński, B. Ratecka (red.), *Niemcy w dziejach Łodzi do 1945 roku*, Łódź 2001; zob. też APŁ, Akta miasta Łodzi (dalej: AmŁ), Wydział Statystyczny (dalej: WS), Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919–1928, sygn. 23544, s. 16.

⁶ „Kurjer Łódzki” 1928, nr 93, s. 7; APŁ, AmŁ, WS, Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919–1928, sygn. 23544, s. 14; por. APŁ, Łódzki Okręgowy Związek Gier Sportowych (dalej: ŁOZGS), Korespondencja Ł.O.Z.G.S. i Zarząd 1934–1935, sygn. 53, s. 140.

stowarzyszeń sportowych działających na terenie Łodzi nie wszystkie spełniały kryterium wielokierunkowej działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej. Odnalezienie informacji tylko o prowadzonej pracy sportowej przez dane zrzeszenie, nie kwalifikowało go bowiem do podjęcia przez autora procedury badawczo-analitycznej na jego temat. Zebrany materiał badawczy pozwolił na przedstawienie działalności 18 zrzeszeń polskich. Są to: Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” (Gniazdo I, II, III, IV, V, VI), Łódzki Klub Sportowy, Łódzkie Towarzystwo Kolarskie (wcześniej Konsulat Łódzki Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów, a następnie Warszawskie Towarzystwo Cyklistów w Łodzi, później zaś Towarzystwo Warszawskich Cyklistów w Łodzi), Sekcja Sportowa „Resursa” (wcześniej Sekcja Kolarzy przy Resursie Rzemieślniczej, a następnie Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”), Sekcja Młodzieży Rzemieślniczej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa”, Klub Sportowy Polska YMCA, Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew”, Klub Sportowy „Znicz” (wcześniej Harcerski Klub Sportowy), Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera” (wcześniej Klub Sportowy „Geyer” oraz Klub Sportowo-Oświatowy „L. Geyera”), Policyjny Klub Sportowy, Klub Sportowy „Orkan”, Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego, Klub Sportowy „IKP”, Klub Pracowników „Zjednoczone”, Klub Sportowy „Wima”, Aeroklub Łódzki, Strzelecki Klub Sportowy im. gen. Stanisława Małachowskiego, Stowarzyszenie Sportowe Pracowników Przędzalni Wełny Czesankowej Markus Kohn Spółka Akcyjna⁷. Dobór zrzeszeń wynikał ze zgromadzonego materiału

⁷ Pozostałe polskie stowarzyszenia sportowe i organizacje społeczne popularyzujące sport, działające na terenie Łodzi, to: Łódzkie Towarzystwo Sportowe, Towarzystwo Zwolenników Sportu, Stowarzyszenie Sportowo-Kulturalne im. Adama Mickiewicza, Klub Sportowy 28. Pułku Strzelców Kaniowskich, Stowarzyszenie Młodzieży im. J. Słowackiego, Grono Miłośników Sportu, Klub Sportowy „Elektrotechników”, Klub Sportowy „Łódzianka”, Klub Sportowy 10. Pułku Artylerii Polowej Strzelców Kaniowskich, Klub Sportowy „Concordia”, Klub Sportowy 4. Dyonu Żandarmerii, Stowarzyszenie Sportowe „Pogoń”, Klub Stermierczy, Klub Sportowy 31. Pułku Strzelców Kaniowskich, Łódzki Klub Bokserski, Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie”, Klub Sportowy Chojny, Polskie Towarzystwo Sportowe „Bieg”, Klub Kolarski „Start” przy DOK IV Łódź, Klub Sportowy „Rodziny Wojskowej”, Wojskowy Klub Sportowy „Łódź”, Zjednoczenie Polskiej Młodzieży Pracującej „Orle”, Łódzki Automobil-Klub, Koło Sportowe „Absolwenci”, Łódzki Klub Sportowy Byłych Wojskowych, Polskie Towarzystwo Sportowe „Unja”, Polskie Towarzystwo Sportowe „Świt” (przy Narodowej Partii Robotniczej Lewicy), Kolejowy Klub Sportowy Węzła Łódzkiego, Klub Sportowy „Gentleman”, Stowarzyszenie Kulturalno-Oświatowe im. T. Kościuszki, Kółko Sportowe „Oratorjum” przy Salezjańskim Domu Młodzieży, Robotniczy Klub Sportowy „Huragan”, Klub Sportowy „Ejtingon” (przy Włókienniczej Spółce Akcyjnej Nauma Ejtingona), Łódzkie Towarzystwo Sportowe Głuchoniemych, Pocztowy Związek Przysposobienia Wojskowego i Wychowania Fizycznego – Oddział VII w Łodzi, Robotniczy Klub Sportowy „Skra”, Łódzki Klub Automobilowo-Motocyklowy (wcześniej Łódzki Klub Motocyklowy), Klub Sportowy „WWJ” przy firmie Widman, Wajc, Jachimowicz, Łódzkie Towarzystwo Sportowo-Oświatowe, Robotniczy Klub Gimnastyczno-Sportowy

źródłowego, który zawierał informacje dotyczące prowadzenia działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej. W trakcie dokonywanej analizy aktywności sportowej polskich zrzeszeń osiągnięte przez nie wyniki sportowe stanowiły wartość drugorzędą⁸.

Wielokierunkowa praca sportowo-wychowawcza i oświatowo-kulturalna polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi zaowocowała określonymi efektami i dokonaniem. Przede wszystkim działacze sportowi wykazali się dużą świadomością i wrażliwością na potrzeby społeczne. Bardzo pilną sprawą było nadrobienie zaniedbań w zakresie oświaty i kultury pozostałych z okresu zaboru rosyjskiego. Warto przypomnieć, że przed pierwszą wojną światową odsetek analfabetów w Łodzi wynosił wśród mężczyzn 55%, a w populacji kobiet 66%⁹. Zakładanie zatem w siedzibie zrzeszeń bibliotek i czytelni, organizowanie wykładów i odczytów oraz umożliwienie kontaktu ze sztuką sceniczną stanowiły najważniejsze być może z wielu form działalności, które w sposób doraźny niwelowały stopniowo zaniedbania w obszarze oświaty, kultury i zdrowia¹⁰.

„Robotnik”, Klub Myśliwski św. Huberta, Łódzki Klub Jazdy Konnej, Klub Sportowy „Tramwajarzy”, Robotniczy Klub Sportowy „Widzewianka”, Klub Sportowy „Sportjon” (wcześniej Klub Sportowy Spółki Akcyjnej „J. John”), Łódzki Klub Szachowy, Łódzkie Towarzystwo Łyżwiar-skie, Klub Kajakowy „Pingwin”, Klub Myśliwski, Klub Sportowy „Rzemieślnik”, Amatorski Klub Sportowy „Żubardź”, Widzewskie Towarzystwo Sportowe „Podgórze” (wcześniej Klub Sportowy przy Towarzystwie Akcyjnym Łódzkiej Fabryki Nici SA), Łódzki Chrześcijański Klub Szachowy, Klub Sportowy „Arko”, Łódzki Klub Sportowy „Przebój”, Klub Towarzysko-Sportowy Pracowników Ubezpieczalni Społecznej, Klub Sportowy „Finster” Łódzkiej Manufaktury Pluszu i Dywanów SA, Klub Sportowo-Oświatowy „Energia”, Związek Strzelecki, Łódzkie Chrześcijańskie Towarzystwo Sportu Wędkowego, Sekcja Kolarska Towarzystwa Muzyczno-Śpiewaczego im. I. Paderewskiego, Klub Sportowy Pracowników Miejskich „Łódka”, Towarzystwo Krzewienia Kultury Fizycznej Kobiet – Oddział Łódź, Koło Towarzysko-Sportowe „Ognisko”, Stowarzyszenie Młodzieży Polskiej, Związek Młodzieży Polskiej, Sekcja Myśliwska Wojskowego Klubu Sportowego, Towarzystwo Racjonalnego Myślistwa, Kółko Racjonalnego Myślistwa przy 31. Kole Związku Urzędników Kolejowych, Klub Sportowy „Łączność”, Towarzystwo Myśliwskie „Łowiec”, Klub Sportowy „Polonia”.

⁸ Jednym z osiągnięć wychowawczych zrzeszeń było stworzenie grupy członków, którzy zaczynając od etapu sportowca-wychowanka doszli do funkcji trenera, działacza sportowego lub odnieśli sukces w życiu zawodowym bądź osobistym. Możemy tu wymienić m.in.: Heliodora Konopkę, Wawrzyńca Cylla, Tomasza Konarzewskiego, Marię Kwaśniewską, Władysława Króla, Edwarda Ałaszewskiego, Karola Szczecińskiego i Wacława Sakwę. Zachowane dokumenty i wspomnienia dowodzą, że działania tych osób koncentrowały się wokół ducha współpracy, poświęcenia, kultury osobistej, altruizmu oraz zdrowej rywalizacji.

⁹ APŁ, AmŁ, WS, Sprawozdania statystyczne Wydziału 1919–1928, sygn. 23544, s. 34. Zob. też W. Puś, *Dzieje Łodzi przemysłowej. Zarys historii*, Łódź 1987, s. 63–67; W. L. Karwacki, *Z tradycji pracy kulturalno-oświatowej łódzkich związków zawodowych*, [w:] A. Kamiński, J. Marczak (red.), *Aktywność kulturalna włókienniczy*, Łódź 1969, s. 280, 298.

¹⁰ Nie wszyscy działacze stowarzyszeń sportowych od razu dostrzegli wartość i wielowymiarowość sportu. Wacław Gapiński, jeden z zasłużonych działaczy Towarzystwa Miłośników Rozwoju Fizycznego w Widzewie i późniejszego RTS „Widzew”, wspomina: „Przyznaję

Popularyzacja sportu oraz z trudem realizowana przez polskie stowarzyszenia misja pracy oświatowo-kulturalnej przyczyniały się również do podniesienia poziomu społecznienia mieszkańców Łodzi. Stały się płaszczyzną współpracy osób reprezentujących różne środowiska, warstwy społeczne, narodowości i wyznania. I choć ta różnorodność powodowała niekiedy powstawanie antagonizmów i nieporozumień, to odpowiednia polityka działaczy sportowych stwarzała możliwość dialogu i współdziałania. W tym miejscu warto także zwrócić uwagę na problem nierówności i podziałów społecznych wśród społeczeństwa łódzkiego. Sport, niosący szereg szans i zagrożeń, stał się bez wątpienia fenomenem w zakresie egalitaryzmu idei. Dzięki swej wielowymiarowej atrakcyjności pasjonował on zarówno wpływowych i zamożnych mieszkańców miasta, głównie wolnych zawodów, jak i osoby wywodzące się z niższych warstw społecznych. Grupy te, o różnej proveniencji, cechowało silne poczucie przynależności do polskich zrzeszeń sportowych. Podejmując się rozmaitych funkcji kierowniczych i organizacyjnych, ich członkowie zaspokajali potrzebę afiliacji, wykazywali społeczną wrażliwość, a także mogli zdobyć szacunek i uznanie w środowisku lokalnym. W przypadku kilku prężnie działających polskich zrzeszeń sportowych można zaobserwować tendencję do obsadzania najwyższych stanowisk kierowniczych i reprezentacyjnych osobami wpływowymi w życiu Łodzi lub cechującymi się zdolnościami organizacyjnymi. Do takich stowarzyszeń należały m.in.: Łódzki Klub Sportowy, Polska YMCA, Koło Sportowo-Oświatowe Fabryki „L. Geyera”, Klub Sportowy „Wima”, Robotniczy Klub Sportowy Towarzystwa Uniwersytetu Robotniczego oraz Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew”.

W rozprawach poświęconych historii m. Łodzi informacje dotyczące polskiego ruchu zrzeszeniowego mają charakter epizodyczny, zdawkowy i cechują się dużym stopniem uogólnienia¹¹. Jedną z pierwszych prób syntezy dziejów łódzkich stowarzyszeń sportowych jest rozdział Anny Halicz pt. *Kultura fizyczna* w obszernej monografii *Łódź. Dzieje miasta*, t. I, *Do 1918 r.* Tekst ten omawia genezę i rozwój łódzkich zrzeszeń sportowych do wybuchu pierwszej wojny światowej. Z perspektywy ówczesnego dorobku pisarskiego dotyczącego działalności polskich stowarzyszeń sportowych, ukazana problematyka ma charakter wybitnie faktograficzny i stanowi

szczerze, że nie bardzo »wyznawałem« się wówczas na sporcie, że nie bardzo rozumiałem, jaki urok może posiadać kopanie piłki. Ale widziałem w tym kopaniu możliwość zorganizowania młodzieży, możliwość roztoczenia nad nią opieki. To mnie przekonało o słuszności rozpowszechniania wśród robotników kultury fizycznej”. M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS Widzew 1910–1960*, Łódź 1960, s. 79.

¹¹ O. Flatt, *Opis miasta Łodzi pod względem historycznym, statystycznym i przemysłowym*, Warszawa 1853; A. Halicz, *Kultura fizyczna*, [w:] R. Rosin, B. Baranowski, J. Fijałek (red.), *Łódź. Dzieje miasta*, t. I, *Do 1918 r.*, Warszawa–Łódź 1980, s. 617–624.

jedynie zarys historyczny pewnego wycinka życia społeczno-kulturalnego miasta. Dość wymowny może być również fakt, że praca A. Halicz zajmuje ostatnie miejsce w strukturze opracowania, co może świadczyć o niskim prestiżu tematów związanych z szeroko pojętą kulturą fizyczną¹².

W historiografii regionalnej cenne, a zarazem jedyne, uzupełnienie stanowią publikacje popularnonaukowe. W większości przypadków mają one charakter okazjonalny i tematyczny, co determinuje ich zawartość treściową w konwencji historyczno-sprawozdawczej i specjalistycznej. W przypadku rzetelnych badań historycznych dotyczących faktów i wydarzeń, informacje zawarte w tych pracach wymagają weryfikacji i powinny znaleźć potwierdzenie w innego rodzaju źródłach. Do najważniejszych z nich możemy zaliczyć wydania poświęcone działalności Towarzystwa Gimnastycznego „Sokół”, Łódzkiego Klubu Sportowego, Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew”¹³ oraz biogramy łódzkich działaczy sportowych¹⁴. Rozproszone wiadomości na temat zrzeszeń sportowych można znaleźć także w pracach poświęconych historii Łodzi¹⁵.

Ważna z punktu widzenia naukowego okazała się dysertacja doktorska Andrzeja Bogusza pt. *Początki i rozwój sportu w Łodzi do 1939 roku*. Praca ta, obroniona w 1987 r. w Zakładzie Historii Kultury Fizycznej Akademii

¹² Zob. też K. Kowalczyński, *Łódź przelotu wieków XIX/XX*, Łódź 2008.

¹³ Zob. L. Dąbrowski, F. Waszkiewicz, *Dzieje Sokolstwa w Łodzi*, Łódź 1921; A. Heiman, S. Kowalski, K. Łukasiewicz (red.), *Jednodniówka Jubileuszowa Łódzkiego Klubu Sportowego 1908–1924*, Łódź 1924; A. Heiman, S. Kowalski, Z. Krachulec, H. Lubawski, K. Łukasiewicz (red.), *Łódzki Klub Sportowy 1908–1933*, Łódź 1933; H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1939; *50 lat sportu. Jubileusz Łódzkiego Klubu Sportowego*, Łódź 1958; J. Strzałkowski, *Łódzki Klub Sportowy 1908–1983*, Łódź 1983; M. Strzelecki, W. Kaczmarek, *50 lat RTS...*; M. Strzelecki, *70 lat RTS „Widzew” Łódź 1910–1980*, Łódź 1980; B. Kukuć (red.), *75 lat RTS Widzew Łódź (1910–1985)*, Łódź 1985; *50 lat Łódzkiego Okręgowego Związku Piłki Nożnej*, Łódź 1969; B. Madej, L. Włodkowski, *Stadion pełen wspomnień*, Łódź 1978; W. Puś, S. Pytlaś, *Dzieje Łódzkich Zakładów Przemysłu Bawełnianego im. Obrońców Pokoju „Uniontex” (d. Zjednoczonych Zakładów K. Scheiblera i L. Grohmana) w latach 1827–1977*, Warszawa 1979; A. Bogusz, *Sport łódzki w okresie okupacji hitlerowskiej, „Wychowanie Fizyczne i Sport”* 1980, nr 1; tenże, *Kalendarium sportu łódzkiego 1824–1918*, [w:] M. Pawłowski (red.), *Z dziejów łódzkiego sportu i turystyki*, Łódź 1982; tenże, *100 lat kolarstwa łódzkiego 1886–1986*, Łódź 1986.

¹⁴ A. Bogusz, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Grabowski Albin, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Konopka Heliodor, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1992, nr 1–2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Kordasz Aleksander, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1978, nr 2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Lange Zygmunt, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1980, nr 4; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Woskowicz Paweł, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1990, nr 2; tenże, *Słownik biograficzny wychowania fizycznego i sportu*. Zatke Wacław, „Wychowanie Fizyczne i Sport” 1993, nr 2.

¹⁵ Zob. H. S. Dinter, *Spod czarnych dymów*, Łódź 1978; W. Pawlak, *Na łódzkim bruku 1901–1918*, Łódź 1985.

Wychowania Fizycznego w Warszawie, była efektem wieloletnich badań autora. Omawiała ona jednak problem zawarty w jej tytule w bardzo syntetycznym ujęciu. Rozprawa owa stała się później dla A. Bogusza punktem wyjściowym do dalszych publikacji poświęconych historii łódzkich zrzeszeń sportowych. Wysiłki te zaowocowały szeregiem opracowań tematycznych. Zwieńczeniem, blisko trzydziestoletnich, prac badawczych tego autora było opracowanie pt. *Dawna Łódź sportowa 1824–1945*, wydane w 2007 r. Do dnia dzisiejszego publikacje Bogusza stanowią wartościowe pozycje naukowe i popularnonaukowe poświęcone tematyce historii stowarzyszeń sportowych w Łodzi¹⁶.

Przełom XX i XXI w. to okres, w którym zagadnienia związane z dziejami łódzkich stowarzyszeń sportowych cieszyły się wzrastającym zainteresowaniem historyków i pasjonatów historii sportu m. Łodzi. Treści poświęcone działalności łódzkich zrzeszeń sportowych, jako część szerszej syntezy historycznej m. Łodzi, pojawiają się w pracach łódzkich historyków – Stefana Pytłasa, Marii Nartowicz-Kot, Kazimierza Badziaka czy Marty Piestrzeniewicz¹⁷. Liczną grupę specjalistów interesujących się stowarzyszeniami sportowymi stanowią także łódzcy dziennikarze sportowi i sympatycy Łódzkiego Klubu Sportowego czy Robotniczego Towarzystwa Sportowego „Widzew”. Można wśród nich wymienić m.in.: Michała Strzeleckiego, Mariusza Gossa, Dariusza Kuczmę, Wojciecha Filipiaka, Jacka Bogusiaka, Jacka Strzałkowskiego oraz braci Tomasza i Włodzimierza Gawrońskich. Grono badaczy historii łódzkich stowarzyszeń uzupełniają Mirosław Jaskulski, Marek Kondraciuk, Waław Pawlak, Ryszard Bonisławski oraz Sebastian Glica. Godny uwagi dorobek poświęcony dziejom sportu łódzkiego i działalności stowarzyszeń sportowych ma S. Glica, kierownik Oddziału Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi¹⁸.

¹⁶ A. Bogusz, *Początki...*; tenże, *Łódzcy Olimpijczycy 1924–1992*, Łódź 1992; tenże, *Niemieckie...*; tenże, *Żydowskie...*; tenże, *Fabryczne Kluby Sportowe Łodzi*, Łódź 1993; tenże, *Sokolstwo Łódzkie*, Łódź 1995; tenże, *Sport...*, [w:] P. Samuś (red.), *Polacy...*; tenże, *Łódź olimpijska*, Łódź 2005; tenże, *Dawna...*

¹⁷ S. Pytłas, *Łódzka burżuazja przemysłowa w latach 1864–1914*, Łódź 1994; M. Nartowicz-Kot, *Polski ruch socjalistyczny w Łodzi w latach 1927–1939*, Łódź 2001; też, *W niepodległej Rzeczypospolitej*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat ŁKS. Dzieje klubu 1908–2008*, Łódź 2008; K. Badziak, *Początki Łódzkiego Klubu Sportowego. Mity a rzeczywistość*, [w:] M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*; M. Piestrzeniewicz, *Rozrywka łódzian na przełomie XIX i XX wieku*, Łódź 2010; też, *Kultura fizyczna łódzian na przełomie XIX i XX wieku*, [w:] J. Kita (red.), *Studia z historii społeczno-gospodarczej XIX i XX wieku*, t. X, Łódź 2012.

¹⁸ M. Melikiewicz, P. Słowikowski, D. Kuczmera, M. Strzelecki, P. Strzelecki, *1500 meczów piłkarzy ŁKS. Almanach 1927–1997*, Łódź 1997; M. Goss, B. L. Szmel (red.), *Łódzki OZPN – 80 lat: ludzie, fakty, kluby: księga pamiątkowa*, Katowice 2000; W. Pawlak, *Minionych zabaw czar czyli czas wolny i rozrywka dawnej Łodzi*, Łódź 2001; M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...*; J. Bogusiak, *ŁKS moja pasja...*, Łódź 2008; *Widzew Łódź. Zarys historii klubu i jego kibiców*, Łódź 2009; S. Glica, *Sekcja Sportowa Towarzystwa Rzemieślniczego Resursa w Łodzi*, Łódź

Historia łódzkich zrzeszeń sportowych stała się także przedmiotem zainteresowań badaczy spoza Łodzi. Można wśród nich wymienić m.in. Ryszarda Wroczyńskiego, Henryka Laskiewicza, Kajetana Hądzela, Jerzego Chełmeckiego, Mirosława Ponczka, Juliana Jaroszewskiego, Urszulę Kowieską, Tomasza Jurka oraz Ewę Kałamacką¹⁹. Ważne pod względem merytorycznym są również publikacje dziennikarzy sportowych: Bogdana Tuszyńskiego, Andrzeja Gowarzewskiego czy Bożeny Szmel. Ich prace rzucają często nowe światło na wydarzenia historyczne i stanowią wartościowe źródło informacji oraz faktów²⁰.

Dużą wartość poznawczą w dziedzinie społeczno-pedagogicznej teorii zrzeszeń mają też wydawnictwa Aleksandra Kamińskiego, Heleny Radlińskiej i Ireny Lepalczyk. Pomimo upływu lat stanowią one obowiązkową literaturę dla zainteresowanych rolą i funkcją stowarzyszeń²¹.

2011; tenże, *Sport robotniczy w Łodzi 1918–1939*, Łódź 2012; tenże, *Od 1824 roku. Opowieść o łódzkim sporcie*, Łódź 2013; S. Glica, M. Jaskulski, *Obiekty sportowe Łodzi*, Łódź 2014. Zob. też K. Jurek, *Lilijka i łódka. Historia harcerstwa łódzkiego do 1939 roku*, Łódź 2006; M. Jaskulski, *Niedocenione zasługi. Stowarzyszenia polskie w Łodzi do 1918 roku*, „Kronika Miasta Łodzi” 2008, nr 1; M. Gumola, *Duma przedwojennej Łodzi. Łódzki Klub Sportowy (cz. 1)*, „Kronika Miasta Łodzi” 2007, nr 2; T. Gawroński, W. Gawroński, *Dzieje klubu Widzew Łódź 1910–1922*, [w druk]; P. Kędzia, „Sport to zdrowie. Nie opuszczaj wycieczki!” *Kierunki działalności Sekcji Sportowej Towarzystwa Rzemieślniczego „Resursa” w okresie II Rzeczypospolitej*, „Piotrkowskie Zeszyty Historyczne” 2015, t. XVI.

¹⁹ Wśród opracowań można wymienić m.in.: R. Wroczyński, *Powszechnie dzieje wychowania fizycznego i sportu*, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź 1985; H. Laskiewicz, *Robotnicza kultura fizyczna w Polsce w latach 1918–1939*, Warszawa 1971; *Do ogółu sportowców Łodzi!*, [w:] A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1918–1939*, t. II, Warszawa 1964; J. Gaj, K. Hądzela, *Dzieje kultury fizycznej w Polsce w XIX i XX wieku*, Poznań 1991; J. Chełmecki, *Początki piłki nożnej w Królestwie Polskim*, [w:] J. Chełmecki (red.), *Początki piłki nożnej w Polsce*, Warszawa 2012; M. Ponczek, *Związki Kościoła Katolickiego z „Sokołem” ziemi łódzkiej do 1939 roku*, [w:] N. Nowakowski, H. Kulbacka, B. Maksimowska, J. Snopko (red.), *Studia z historii i organizacji kultury fizycznej*, Częstochowa 1998; J. Jaroszewski, M. Łuczak, *Kultura fizyczna w programach Łódzkiego Oddziału Związku Młodzieży Chrześcijańskiej (YMCA) w latach 1920–2002*, „Kultura Fizyczna. Prace Naukowe Akademii im. Jana Długosza w Częstochowie”, t. XIII, nr 2, Częstochowa 2014; U. Kowieska, *Kultura fizyczna w programach i działalności związków zawodowych w II Rzeczypospolitej*, Wrocław 1997; T. Jurek, *Z dziejów kultury fizycznej mniejszości niemieckiej w Łodzi w latach 1918–1939*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65. rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996; E. Kałamacka, *Kultura fizyczna w programach i działalności Związku Młodzieży Chrześcijańskiej – Polska YMCA w latach 1923–1939* [rozprawa doktorska, AWF], Kraków 1992.

²⁰ Z szeregu opracowań można wymienić m.in.: B. Tuszyński, *100 lat Kolarstwa Polskiego Warszawskiego Towarzystwa Cyklistów*, Warszawa 1986; tenże, *50 razy Tour de Pologne*, Warszawa 1993; tenże, *Złota Księga Kolarstwa Polskiego*, Warszawa 1995; A. Gowarzewski, *Kolekcja klubów. Widzew oraz dawni łódzcy ligowcy*, Katowice 1998; M. Goss, W. Filipiak, L. Szmel (red.), *100 lat...; M. Goss, B. L. Szmel (red.), Łódzki OZPN...*

²¹ Zob. A. Kamiński, *Funkcje pedagogiki społecznej*, Warszawa 1974; H. Radlińska, *Pedagogika społeczna*, Wrocław–Warszawa–Kraków 1961; I. Lepalczyk, *Organizacje społeczne i ich*

Podsumowując dorobek naukowy i popularnonaukowy poświęcony historii łódzkiego sportu, a w szczególności działalności polskich stowarzyszeń sportowych w tym mieście, należy stwierdzić, że dotyczy on głównie faktów związanych z działalnością sportową. W pracach tych niewiele uwagi poświęcono wychowawczej i kulturalno-oświatowej roli stowarzyszeń sportowych jako instytucji oddziałujących na życie społeczne ośrodka. Taka orientacja badawcza wytworzyła swego rodzaju złą tradycję pisarską, która pokutuje do dnia dzisiejszego. Skutkuje to niepełnym obrazem badanych zjawisk i wydarzeń. Analiza wspomnianego dorobku dowodzi, że niemal we wszystkich dotychczasowych opracowaniach autorzy koncentrowali się na omówieniu uwarunkowań, w jakich zrzeszenia rozwijały swoje życie sportowe. Z niewiadomych względów aspekty związane z działalnością pozasportową, głównie sportowo-wychowawczą i oświatowo-kulturalną, zostały pominięte lub opisane zdawkowo. W przeszłości, w skali ogólnokrajowej, wątki oświatowe w badaniach stowarzyszeń podkreślano głównie w pracach poświęconych działalności TG „Sokół”²² oraz robotniczego ruchu sportowego okresu międzywojennego²³. W ostatnich latach kwestie związane z pozasportową działalnością zrzeszeń sportowych dostrzeżone zostały przez Roberta Gawkowskiego w *Encyklopedii klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–39*. Autor, opisując historię warszawskich zrzeszeń sportowych wraz z problematyką kulturalno-oświatową i polityczną, ukazuje pełnię działalności stowarzyszeń sportowych Warszawy i jej okolic²⁴.

W przeprowadzonych badaniach znawcy dziejów zrzeszeń sportowych stosunkowo mało miejsca poświęcali kwestiom związanym z zabiegami polskich stowarzyszeń sportowych na rzecz upowszechniania oświaty i kultury. Taki stan rzeczy skłonił autora niniejszej pracy do podjęcia badań nad wychowawczą i oświatowo-kulturalną działalnością polskich stowarzyszeń sportowych w Łodzi. Powstała rozprawa jest zatem monografią o charakterze historyczno-pedagogicznym.

rola w upowszechnianiu kultury pedagogicznej, „Acta Universitatis Lodziensis” 1984, Folia Paedagogica et Psychologica, nr 5.

²² Z bogatego zbioru publikacji można wymienić m.in.: *125 lat Sokolstwa Polskiego 1867–1992*, Warszawa–Inowrocław 1992; A. Łopata (red.), *130 lat Sokolstwa Polskiego. Międzynarodowa Konferencja Naukowa Kraków–Lwów 21.06 – 30.06.1997*, Kraków 1997; E. Małolepszy, Z. Pawluczuk (red.), *Zarys dziejów Sokolstwa Polskiego w latach 1867–1997*, Częstochowa 2001; J. Snopko, *Polskie Towarzystwo Gimnastyczne „Sokół” w Galicji 1867–1939*, Białystok 1997.

²³ A. Wohl, H. Jakubowska, H. Laskiewicz (red.), *Sport robotniczy 1921–1939*, t. I, Warszawa 1962; tychże (red.), *Sport robotniczy 1918–1939*, t. II, Warszawa 1964; H. Laskiewicz, *Robotnicza...*

²⁴ R. Gawkowski, *Encyklopedia klubów sportowych Warszawy i jej najbliższych okolic w latach 1918–39*, Warszawa 2007.

Zakres chronologiczny badań przeprowadzonych nad polskimi stowarzyszeniami sportowymi w Łodzi obejmuje lata 1918–1939 od momentu reaktywowania zakamuflowanej działalności łódzkiego TG „Sokół”, wówczas działającego pod nazwą Polskie Towarzystwo Gimnastyczne – Pododdział Łódź-Bałuty, w lutym 1918 r. po wrzesień 1939 r., kiedy to wybuchła druga wojna światowa, co oznaczało kres legalnego funkcjonowania polskich zrzeszeń.

Analiza zgromadzonego materiału badawczego skłoniła autora do podjęcia próby odpowiedzi na następujące pytania badawcze:

- Jakie były ogólnopolskie uwarunkowania działalności stowarzyszeń sportowych w Drugiej Rzeczypospolitej?

- W jakich warunkach funkcjonowały w Łodzi w okresie międzywojennym polskie stowarzyszenia sportowe?

- Jakie działania sportowo-wychowawcze podejmowały polskie stowarzyszenia sportowe w Łodzi w latach międzywojennych?

- Jakie były zakresy pracy oświatowo-kulturalnej polskich stowarzyszeń sportowych działających na terenie Łodzi w Drugiej Rzeczypospolitej?

W przygotowaniu niniejszej rozprawy wykorzystano źródła archiwalne i drukowane. Główną bazę źródłową stanowiły zespoły akt z Archiwum Państwowego w Łodzi, które zawierają dokumenty dotyczące działalności polskich stowarzyszeń sportowych, tj.: statuty, korespondencję, sprawozdania, zestawienia przyznanych subwencji i in. Na szczególną uwagę zasługują zwłaszcza akta Wydziału Społeczno-Politycznego Urzędu Wojewódzkiego Łódzkiego.

Ważnym źródłem drukowanym, o różnym co prawda stopniu obiektywności, była prasa łódzka. Do najważniejszych periodyków należały: „Kurjer Łódzki”, „Rozwój”, „Echo”, „Ilustrowana Republika”, „Łódzianin” czy „Łódź w ilustracji”. Informacje dotyczące działalności pozasportowej polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi odnaleziono także w czasopiśmie „Giewont” i „Piłsudczycy”. Takie przypadki wskazywały na rozproszony charakter źródeł i nakazywały rozszerzenie strategii poszukiwań badawczych²⁵.

Wiele materiałów źródłowych odnaleziono również w Wojewódzkiej Bibliotece Publicznej im. Marszałka Józefa Piłsudskiego, Bibliotece Uniwersytetu Łódzkiego, Bibliotece Wydziału Nauk o Wychowaniu, Pedagogicznej Bibliotece Wojewódzkiej im. prof. Tadeusza Kotarbińskiego w Łodzi, w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi oraz Centralnym Muzeum Włókiennictwa w Łodzi. W wymienionych placówkach, oprócz prasy codziennej i tematycznej, można się zapoznać z wartościowymi wydawnictwami

²⁵ G. Michalski, *Zakresy poszukiwań źródłowych w badaniach historyczno-pedagogicznych stowarzyszeń*, [w:] W. Szulakiewicz (red.), *Źródła w badaniach naukowych historii edukacji*, Toruń 2003, s. 145–161.

jubileuszowymi zrzeseń, sprawozdaniami, dotyczącymi omawianej problematyki pracami magisterskimi i doktorskimi, rycinami oraz symbolami ideograficznymi (trofea i pamiątki sportowe, emblematy, plakaty, odznaki, weksylia sportowe i in.)²⁶.

W opracowaniu materiału badawczego zastosowano metodę wyjaśniania historycznego, wykorzystując wszystkie jej podtypy, tj. metodę deskrypcyjną, definicyjną, genetyczną, strukturalną i kauzalną²⁷. Zgodnie z przyjętą procedurą metodologiczną, zebrany materiał ujęto w porządku problemowo-chronologicznym, dzieląc go na cztery części. W rozdziale pierwszym ukazana została geneza polskich stowarzyszeń sportowych na ziemiach polskich, uwarunkowania prawne i polityczne, w jakich funkcjonowały one w okresie międzywojennym oraz kierunki ich działań pozasportowych.

W rozdziale drugim scharakteryzowano okoliczności powstania pierwszych polskich zrzeseń sportowych na terenie m. Łodzi oraz treści statutów i przebieg procesu rejestracyjnego – na tle zmieniającego się prawodawstwa

²⁶ W tym miejscu warto zaznaczyć, że w przypadku tak znaczących i prężnie działających stowarzyszeń jak Wojskowy Klub Sportowy „Łódź”, Towarzystwo Zwoleńników Sportu czy Robotnicze Towarzystwo Sportowe „Widzew” brak jest dostatecznych informacji źródłowych dotyczących ich działalności pozasportowej. Nie oznacza to jednak, że zrzeseń te nie miały dorobku na tym polu. Bardzo skromne informacje zachowały się na temat zrzeseń, które już z racji swojej nazwy łączyły działania oświatowe ze sportowymi. Należały do nich m.in.: Stowarzyszenie Sportowo-Oświatowe im. A. Mickiewicza, Towarzystwo Sportowo-Oświatowe „Odrodzenie” oraz Klub Sportowo-Oświatowy „Energia”. Wiadomo natomiast, że twórcami i sportowcami Łódzkiego Towarzystwa Sportowo-Oświatowego (działało nieformalnie) i Klubu Sportowego „Łódzianka” byli uczestnicy kursów dokształcających dla młodzieży i dorosłych. Wyniszczające skutki drugiej wojny światowej spowodowały nieodtworzenie ubytki w dokumentacji wielu stowarzyszeń sportowych. Przykładem jest m.in. fakt braku protokołów posiedzeń zarządu Łódzkiego Klubu Sportowego, za okres 1922–1938 powinno zachować się ich około 730 (podjęto podczas nich blisko 12 585 uchwał). Zob. H. Lubawski, K. Łukasiewicz, Z. Rąbalski, W. Salm (red.), *30 lat...*, s. 138–139. Por. C. Grzelak, *Z badań nad dziejami robotniczego nurtu kultury fizycznej na terenie RSKO „Łódź”* [maszynopis pracy magisterskiej znajdującej się w Oddziale Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi], Warszawa 1961, s. 93.

²⁷ J. Topolski, *Metodologia historii*, Warszawa 1984, s. 445–448; tenże, *Wyjaśnianie historyczne jako forma argumentacji*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III, VI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kultury Fizycznej, Chycina 1997, Gorzów 1998, s. 9–15; tenże, *Anatomia mitu w historiografii*, [w:] B. Woltmann (red.), *Z najnowszej historii kultury fizycznej w Polsce*, t. III..., s. 16–20; tenże, *Co historyk powinien wiedzieć o prawdzie historycznej*, [w:] B. J. Kunicki, B. Woltmann (red.), *Z dziejów kultury fizycznej. Księga dedykowana profesorowi Jerzemu Gajowi z okazji 65. rocznicy urodzin*, Gorzów Wlkp. 1996, s. 19–24; B. Miśkiewicz, *Wstęp do badań historycznych*, Warszawa–Poznań 1988, s. 221–234; B. Łuczyńska, *Badania historyczne w pedagogice*, [w:] S. Palka (red.), *Orientacje w metodologii badań pedagogicznych*, Kraków 1998, s. 122–124; C. Majorek, *Warsztat badawczy historyka wychowania dziejów najnowszych*, [w:] W. Jamrożek (red.), *Stan i perspektywy historii wychowania*, Poznań 1995, s. 56–58; G. Michalski, *Strategia badań stowarzyszeń w historii wychowania*, [w:] T. Gumuła, S. Majewski (red.), *Historia wychowania w kształceniu nauczycieli. Tradycja i współczesność. Teoria i praktyka*, Kielce 2005, s. 87–93.

polskiego. W celu przybliżenia podstaw finansowych funkcjonujących polskich stowarzyszeń ukazano źródła pozyskiwania środków pieniężnych na działalność statutową oraz ich wydatkowanie. Dla pełnego zobrazowania warunków i struktur, w jakich działały polskie zrzeszenia sportowe w Łodzi, ważkim problemem stało się również omówienie pracy okręgowych związków sportowych. Rozdział drugi zamykają krótkie opisy działalności czołowych działaczy sportowych i analiza konsekwencji wybuchu drugiej wojny światowej na funkcjonowanie polskich stowarzyszeń.

Rozdział trzeci zawiera charakterystykę działań sportowo-wychowawczych polskich zrzeszeń sportowych. Wyróżniono cztery główne kierunki ich działalności – oprócz podstawowych poczynąń skupiających się na zakładaniu sekcji sportowych i prowadzeniu szkolenia sportowego zawodników, organizowaniu zawodów sportowych, przybliżono również problemy dotyczące wspierania wychowania fizycznego i sportu szkolnego. W tej części pracy zwrócono także uwagę na wymiar etyczno-wychowawczy działalności polskich zrzeszeń, wyrażający się poprzez popularyzowanie idei olimpizmu i zasady *fair play* wśród sportowców i społeczeństwa łódzkiego.

W rozdziale czwartym przedstawiono pracę oświatowo-kulturalną²⁸ polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi, charakteryzując dziewięć jej kierunków. Misję działań na rzecz rozwoju psychofizycznego członków stowarzyszeń prowadzono poprzez popularyzowanie czytelnictwa, urządzenie odczytów i pogadanek, organizowanie różnego rodzaju kursów, prowadzenie akcji wydawniczych, obchodzenie świąt i jubileuszy, zakładanie chórów, orkiestr i baletów, przygotowywanie sztuk teatralnych i pokazów filmowych, urządzenie obozów i wycieczek turystyczno-krajoznawczych oraz rozwijanie życia towarzyskiego. We wszystkich tych obszarach działalności starano się ukazać, jakie czynniki determinowały powodzenie podejmowanych wysiłków. W wielu przypadkach poziom i zakres dokonań poszczególnych stowarzyszeń był dość mocno zróżnicowany.

Zakończenie zawiera podsumowanie i wnioski dotyczące działalności sportowo-wychowawczej i oświatowo-kulturalnej polskich zrzeszeń sportowych w Łodzi. Synteza przedstawionych uwarunkowań i funkcjonowania stowarzyszeń stanowi próbę wskazania przyczyn sukcesów i niepowodzeń w osiąganiu zamierzonych celów.

Niniejsza publikacja jest zmodyfikowaną wersją pracy doktorskiej. W tym miejscu pragnę serdecznie podziękować mojemu promotorowi, Szanownemu Panu prof. nadzw. dr. hab. Grzegorzowi Michalskiemu. To właśnie

²⁸ Zob. A. Kamiński, *Funkcja społeczno-wychowawcza pracy kulturalnej i oświatowej w zakładach przemysłowych*, [w:] A. Kamiński, J. Marczak (red.), *Aktywność kulturalna włókienniczy*, Łódź 1969, s. 13–14.

dzięki inspiracji, nieocenionej pomocy krytyczno-merytorycznej i motywacji Pana Profesora praca ta powstała i doczekała się ukończenia.

Podziękowania należą się również Pani promotor pomocniczej prof. nadzw. dr hab. Anecie Bołdyrew oraz Pani prof. nadzw. dr hab. Beacie Szczepańskiej za życzliwe uwagi i wskazówki dotyczące poszukiwań źródłowych.

Słowa wdzięczności za okazaną pomoc chciałbym przekazać także Panu Sebastianowi Glicy, kierownikowi Oddziału Sportu i Turystyki Muzeum Miasta Łodzi oraz pracownikom Archiwum Państwowego w Łodzi i Centralnego Muzeum Włókiennictwa w Łodzi.